

לב. דברים – איכה ומדרשיה

במגילת איכה עסקו מפרשים ראשונים ואחרונים. הבחינות החיצוניות של הקינות משקפות, בין באופן ישיר ובין בצורה עקיפה, תכנים פנימיים וערכים מהותיים בנושא החורבן.

צורת האלפא-ביתא בשלושה מתוך חמישה פרקי מגילה, יחודו של פרק ג' בעל הא"ב המשולש, ומספר פסוקי פרק ה' – עשרים ושתיים, כמספר אותיות הא"ב, משך את תשומת לב המעיינים מאז ימי הקדמונים.

כמובן שיש לצורה חיצונית זו גם נימוק בעל גון טכני, במגמה להקל על הזיכרון, שהרי קינות אלו היה להם שימוש אף בתפילה ובעבודת ה' בביהכ"נ, אלא שלמרות זאת לא נעשה הדבר בצורה מלאכותית, אדרבה, יופי פיוטי כבוש בתוך המסגרת והוא רומז אף על מהלך פנימי – עיוני.

במדרש איכה (פרשה א', א') נחלקו ר' יהודה ור' נחמיה על לשון איכה, אם היא תוכחה או קינה וראה בתו"ת פ"א אות י"ח שהסביר מחלוקתן אם הלשון היא עבר או הווה ובכך תלויה אף מחלוקתן בדבר התייחסות לתקופת יהויקים.

לנקודה זו מתייחסת אף השאלה בדבר זמן חיבורן של הקינות למיניהן. ר' יהודה שמע בפרק א', בקינה הראשונה הדים לגלות יהויקים ויהויכין. לא נזכרה בה השחתת העיר ולא שרפת הבית, ולעומת זאת יש בה על ביזת כלי הקודש: "יָדוּ פָּרֶשׁ צָר עַל כָּל מִחְמְדֵיהָ", ורמזו על עמון ומואב – "כִּי רָאֵתָה גוֹיִם בָּאוּ מִקְדָּשָׁה אֲשֶׁר צִוִּיתָה לֹא יָבֹאוּ בִקְהָל לֵךְ". ואכן על יהויקים נמצא כתוב במלכים ב': "וַיִּשְׁלַח יְהוָה בּוֹ אֶת גְּדוּדֵי כַשְׂדִּים... וְאֶת גְּדוּדֵי בְנֵי-עַמּוֹן וַיִּשְׁלַחֵם בִּיהוּדָה לְהַאֲבִידוֹ". ואילו בפרק ב' נזכרת העיר הנתונה במצור, ואין עדות לחורבן המקדש – אפשר שהיא נתחברה באותן שנות המצור הכבד. לעומתו פרק ד', דן בשרפת המקדש, אלא שהביטוי "רוח אֲפִינוּ מְשִׁיחַ ה' נִלְכַּד בְּשָׁחִיתוֹתָם" נתן להתפרש בפנים הרבה; לשיטת רש"י הוא יאשיהו שמותו הטראגי הטה את גלגלי ההיסטוריה הישראלית כלפי מטה, כרמוז בדברי הימים ב' "וַיִּקְוֶנוּ יְרֻמָּהּ, עַל-יֹאשְׁיָהוּ... וְהֵנָּם כְּתוּבִים, עַל-הַקִּינוֹת". ואילו אבן-עזרא ראה בביטוי "רוח אֲפִינוּ מְשִׁיחַ ה'" רמז לצדקיהו, ויש שהפליגו לגדליה בן אחיקם "אֲשֶׁר אָמְרָנוּ, בְּצִלוֹ נִחֵיהָ בְּגוֹיִם".

פרק ה' מתפרש על פי שיטה זו כקינה שנתחברה במצרים ימים רבים אחר החורבן, כשאפשר היה להתבטא "אֲבִיתֵינוּ חָטְאוּ אֵינָם (וְאֵינָם), אֲנַחְנוּ (וְאֲנַחְנוּ) עֲלֹנֵיתֵהֶם סָבְלָנוּ", והנחה זו מסבירה אף את החריגה של הפרק ממסגרת הא"ב.

מכל הבחינות האמורות עומד פרק ג' בפני עצמו, השימוש ברובו בגוף ראשון, א"ב משולש, משקל הקינה ועוד, ובלשון חכמים: "ירמיהו כתב ספר קינות ושוב הוסיף

עליו אני הגבר". יחידותו של פרק ג' יש בה עניין מיוחד לגבי המעיין בבעיות כבשונן של עולם.

יש מבני דורנו שהצביע על המבנה המשולש של פרק ג'. ששים וששה הפסוקים מתחלקים לשלושה שלישים. אותיות א' עד ז', אותיות ח' עד נ', אותיות ס' עד ת'. בחלק הראשון בא תאור עומק הייסורים של המקונן, ואילו בסופו באה עדות על המהפכה הנפשית המתחוללת בלבו. למהפכה זו ניתן ביטוי ע"י שימוש במילים שוות בסוף חלק א' ובראשית חלק ב'. אפשר להצביע על הביטויים "וַתִּזְנַח מִשְׁלוֹם נַפְשִׁי" לעומת "כִּי לֹא יִזְנַח לְעוֹלָם הִי". מכאן – "וְאָמַר אֶבֶד נַפְחִי וְתוֹחֲלָתִי מֵהִי", ומאידך "זֹאת אָשִׁיב אֶל-לִבִּי עַל-כֵּן אוֹחִיל" ובהמשך: "חֲלָקִי ה' אֶמְרָה נַפְשִׁי עַל כֵּן אוֹחִיל לוֹ". המקונן קורא: "צפו מים על ראשי אמרתי נגזרתי" ולעומתו "קִרְבֶּתָּ בְּיוֹם אֶקְרָאָךְ אֶמְרָתָּ אֶל-תִּירָא".

מתוך עומק הצרה, מהחורבן המוביל את המקונן לתהום הייאוש, באה הרווחה בנפשו פנימה. החוויה של הסובל המתחזק באמונתו, "חדשים לבקרים אמונתך" – יונקת משורשיו העצמיים בלי סיוע מחוצה לו.

אולם דומה שחשיבותו היסודית של פרק ג' במגילת איכה היא בלשון היחיד שבראשיתו. נחומים חלקיים, נחמה פורתא, מוצא האדם בהרגשת השיתוף בצער, בצרת רבים מצוי מזור לפרט הסובל. גם אם יש למקדש פונקציה של ציבור, של קהל, הוא משמש מקום מפגש של היחיד עם אלוקיו. חורבנו של המקדש, על כל המשמעויות הציבוריות והלאומיות שלו – הוא אסונו של האדם הבודד "אֲנִי הַגִּבֹּר רָאָה עֲנִי בְּשֹׁבֵט עֲבָרָתִי", "אוֹתִי נָהֵג", "אֵךְ בִּי יָשֵׁב" וכו'. מקבילים לכך מוצאים אנו בשירי המקדש שבתהלים בהם משתלבת "שְׁמִיחָתִי בְּאִמְרֵים לִי בֵּית ה' נִלְאָה" וכן בתהלים ל' "מִזְמוֹר שִׁיר-חֲנֻכַּת הַבַּיִת" שנאמר כולו בלשון יחיד: אֶרֻמְמָךְ, שְׁנַעֲתִי, חִיתָנִי וכו' ובדומה לו פרק פ"ד הפותח בלשון יחיד, "נִכְסְפָה וְגַם כָּלְתָה נַפְשִׁי לְחַצְרוֹת ה' לִבִּי וּבִשְׂרִי יִרְנְנוּ אֶל אֶל-חִי", "אֲשָׁרִי אָדָם עוֹז לוֹ בָּךְ". ורק אח"כ מסילות בלבבם "עֲבָרִי בְּעֶמֶק הַבְּכָא" וכו'. באיכה היחיד המקונן הופך להיות לפה לאומה כולה, צרת הרבים היא צרתו ונחמתם – נחמתו. קריאתו: "הַשִּׁיבֵנוּ ה' אֱלֹהֶיךָ וְנָשׁוּב (וְנִשְׁוֹבָה), חֲדָשׁ יָמֵינוּ כְּקִדְשׁ" כוללת פניה זו לעצמו ולצבור, הפרט והכלל נושאים במשא הסבל ומתנחמים בהבטחת העתיד.

כל השיטות בדבר חיבורן של הקינות מתמקדות בתקופת שלהי הבית הראשון; אולם יש במקרא עדויות אף למה שהעסיק את אבותינו בראשית הבית השני. מתוך דבריו של זכריה בפרק ז' שומעים אנו על מנהגי האבלות בתשעה באב, כפי שהיו נוהגים בין בית ראשון לשני. המשלחת מגולת בבל אל הנביאים אשר בירושלים שואלת "הֲאֵבָכָה בַּחֲדָשׁ הַחֲמָשִׁי הַנֶּזֶר כְּאֲשֶׁר עָשִׂיתִי זֶה כְּמָה שָׁנִים", וברור שבמושג בכיה בחודש

החמישי הכוונה גם לאספות ועצרות שנערכו בבבל במקדשי המעט לזכרה של ירושלים וכך גם קוימה שבועת הגולים "אם אֶשְׁכַּחךָ יְרוּשָׁלַם".

מסתבר שפרט לאמירת מגילת קינות, היא מגילת איכה, הוסיפו הזקנים לספר מזיכרונותיהם על ירושלים, גדולתה ותפארתה מחד, ומלחמותיה וחורבנותיה מאידך. דברי זיכרונות אלו כשהם שלובים בפסוקי הקינה היוו כנראה את היסוד למסורות וספורים שנשתמרו במסורת חז"ל מסביב למגילת איכה. כך שבחלקם יש בדברי חז"ל המתאייחסים לחורבן בית ראשון להאיר ולהסביר מקומות קשים במגילה, ונוסף לכך יש באגדות חכמים ובעיטוריהם לאיכה, משום פרשנות במיוחד על רקע תקופת חורבן בית שני וימי הגזירות שלאחר מכן. על כל אלה גנוזים בסיפורי המדרש סיפורי זיכרונות על תפארת ירושלים עד חורבנה בידי טיטוס ועל הפורענויות שעטו עליה.

מסורות חז"ל האמורות נסדרו בסדר מדרש איכה רבה, או איכה רבתי. הסבר הכינוי רבתי שנוי במחלוקת, יש מי שדעתו שיסודו בכתוב רבתי-עם שבראש המגילה ומכאן שמו של המדרש כולו, ואילו יש שראה בו הדגשה, איכה רבתי להוציא ממדרש איכה זוטא שהוא קטן בכמותו.

זמן סידורו של המדרש קדום הוא מאד לדעת הכל. קרוב לודאי שזמנו לאחר "בראשית רבה", ועוד לפני "ויקרא רבה", מ"מ הוא נסדר בא"י לאחר חתימה התלמוד הירושלמי דהיינו לפני כאלף ושש מאות שנה, וכמאה שנה לפני חתימת התלמוד הבבלי.

ר' שלמה בובר במבואותיו למדרש איכה רבתי ציין את המקורות שמהם שאב המסדר, וביניהם המשנה, התוספתא ומדרשי ההלכה מתקופת התנאים. מאידך שימש קובץ מדרשי זה מקור לעניינים רבים בהלכה ובאגדה לבאים אחריו. החל מהגאונים, עבור לתקופת הראשונים ועד לפוסקים האחרונים שהביאו את דברי המדרש כאסמכתא לפסקי הלכה וענייני הגות.

בחלקו הראשון של המדרש נסדרו הפתיחות, ששם מיוחד נקבע להן. פתיחתא למדרש איכה רבתי, או פתיחתא דחכימי. ברוב הדפוסים נרשמו שלושים וארבע פתיחות, אולם ר' שלמה בובר, בהסתמך על כתבי יד שער שישנן שלושים ושש פתיחות, כמנין איכה בגימטריה, והם רמוזים בדברי איכה זוטא. א"ר שמעון בן פזי לשון איכה גימטריה שלושים ושש, כנגד ל"ו כריתות שנתחייבו ישראל. סיומה של כל פתיחה הוא על הרוב: כיון שחטאו – גלו, וכיון שגלו התחיל ירמיהו מקונן עליהם איכה ישבה בדד. נראים הדברים, שפתיחה זו שימשה כהקדמה לחכמי התלמוד בבואם לקונן בליל תשעה באב, ופרט לנוסח הקבוע מימי בית ראשון – איכה, מצאו צורך נפשי לפתוח פתח אישי עצמאי לקינה המתחדשת.

קשר זה בין חורבן ראשון, שני ומגילות הייסורים שלאחריהם באו לידי ביטוי אף במטבעות לשון ועניין שיסודם במגילת איכה. דרך משל, תאור לציון כאלמנה היושבת

בדד, חוזר בפי המקונן באיכה ובגוונים רבים ושונים על רקע חורבן בית ראשון, ואילו לאחר חורבן בית שני נשתמר לנו בספר חזון עזרא הוא עזרא הרביעי חזיון האשה השכולה והיא ציון, וכן בפסיקתא, כשהייתי עולה לירושלים נטלתי עיני וראיתי אשה אחת יושבת בראש ההר, לבושה שחורים ושערה סתור, צועקת ומבקשת מי ינחמנה. ואני צועק ומבקש מי ינחמני ואמרה לי אני אמך ציון, ואף במטבע של אספסינוס שנטבע לכבוד כבושה של ירושלים, המפורסמת בשם "יהודה הכבושה" טבועה דמותה של אשה אלמנה היושבת בוכיה.

כיוצא בדבר נשתמר במדרש איכה נוסח דבריו של רבן יוחנן בן זכאי בהתייצבו לפני אספסינוס. על הפסוק "היו צָרִיךָ לְרֹאשׁ" שפירושו הפשוט אויבים שולטים עליה, דרשו חז"ל "כל מי שבא לצור על ירושלים נעשה ראש" וגם אם יש בדברים משום קינה מסתתרת מאחוריהם נחמה פורתא, אין ירושלים נופלת אלא בידי מי שהוא ראש לאומות העולם ומכאן הדרשה הנוספת, צריה לראש זה נבוכדנצר, ד"א, זה נבוזראדן, ד"א זה אספסינוס. ומכאן מובאים במדרש דברי האגדה על הפגישה בין רבן יוחנן בן זכאי לבין אספסינוס לרגלי חומות ירושלים, בתלמוד הבבלי כשמסופר על כך בלשון הארמית נאמר שרבן יוחנן בן זכאי פתח ואמר: שלמא עלך מלכא, דהיינו שלום עליך המלך ואילו בנוסחאות מאוחרות של איכא רבתי – יחי מרי מלכא, ר"ל: יחי אדוני המלך, ואילו בנוסחאות בכת"י מצוטטת הפתיחה בלטינית: ויוי דומיני אמפרטור, שמשמעה, יחי אדוני המושל, וקרוב לודאי שזה ציטוט מדויק מדברי הפתיחה של רבן יוחנן בן זכאי. גישה זו של דרישת הכתובים לעומק רבדיה השונים של ההיסטוריה נשנית פעמים הרבה באיכה רבתי. מלת הפתיחה, איכה, הפכה לסמל המבטא את החורבן ואת המצב החדש שנוצר; התמיהה. היא סוף משמעו של העניין, הא כיצד, איכה אירע כזאת.

ומכאן דרשת ר' אבהו: אמר הקב"ה, אדם הראשון הכנסתיו לגן עדן וציויתיו ועבר על ציוויי וגרשתיו ושלחתיו וקוננתי עליו איכה. ויאמר לו איכה – איכה כתיב, אף בניו הכנסתים לארץ ישראל וצויתים ועברו על ציוויי וגירשתים שנאמר מביתי אגרשם ושילחתים שנאמר שלח מעל פני ויצאו וקוננתי עליהם איכה.

נקודת המוצא של דרשה זו היא כנראה בצורת הכתיב של המילה איך, שע"פ המקובל הייתה צריכה להיכתב באותיות א' י' ד' והנה בתורה הכתיב הוא א' י' כ' ה', ומשום הה"א המיותרת דרש ר' אבהו ששאלה זו לאדם הראשון צליל של קינה יש בה, איכה נטרפה התכנית של היות האדם בגן-עדן "ועבר, וגירשתיו וקוננתי עליו איכה".

ומכאן שמקומם של ישראל בא"י כמקומו של אדם הראשון בגן-עדן. ובשני המקרים נשתבשה התכנית. יתר על כן, בכניסתם של ישראל לארץ, יש כעין תיקון החטא של אדם הראשון שנצטווה "לְעַבְדָּהּ וּלְשָׁמְרָהּ" ולא עמד בציווי, וע"כ באה מילת הקינה המשותפת לשני המקרים: איכה. שוויון זה בין גלותו של אדם הראשון לגלותם של

ישראל באה לידי ביטוי בדרשה נוספת. "וַיִּחְמַס כָּגֶן שָׁכֹ"ל" הוא ביטוי קשה, מה משמעו של החמס ומהי הסכה, ור' שמואל בן נחמני פירש את העניין כאדם הראשון שנאמר בו ויגרש את האדם וישכן מקדם לגן-עדן. אדם הראשון נכרת מגן-עדן, וכך ישראל נכרתו מגן המקדש.

תפארתה של ירושלים בימי הבית הראשון נזכרת בדברי המקונן והדרשנים באיכה רבתי ספחו לתיאור עדויות מסוף הבית השני. העיר רבתי עם בימי צדקיהו התפשטה והתרחבה בימי אגריפס; תנא ר' שמואל עשרים וארבע רחובות היו בירושלים ועל כל רחוב עשרים וארבע מבואות וכל מבוא עשרים וארבע שווקים, ועל כל שוק עשרים וארבע שנקים ועל כל שנק עשרים וארבע חצרות ועל כל חצר עשרים וארבע בתים לקיים מה שנאמר יהודה וישראל רבים כחול אשר על שפת הים לרוב.

וכיוצא במ דרשת ר' הושעיא על הפסוק "וְלֹא חָמַל, אֶת כָּל-נְאֻת יַעֲקֹב" – ארבע מאות ושמונים בתי כנסיות היו בירושלים, וכל אחד היה לו בית ספר ובית תלמוד, בית ספר למקרא ובית תלמוד למשנה. עדות זו מסתברת לנו עפ"י כתובת יוונית שנתגלתה לפני כשמונים שנה בחפירות העופל בירושלים, בשיפוליו הדרומיים של הר-המוריה ובה נזכרים שמותם של בוני בתי כנסת לשם קריאת התורה ולמוד מצוות ובנספח להם חדרים ומתקני מים לשם הארכת עולי הרגל.

הן פסוקי הפורענות והן פסוקי הנחמה משמשים בפי חז"ל להרעיף טל של תקווה על המתאבלים – המקוננים. חדש ימינו כקדם מתפלל המקונן בסוף המגילה, ומהו קדם זה, דעה אחת אומרת כאדם הראשון שכתוב בו וישכן מקדם לגן-עדן. דעה שניה – כשנות שלמה שנאמר וערבה לה' מנחת יהודה וירושלים כימי עולם וכשנים קדמוניות. רוצה לומר כשם שהפורענות נתפסת בהוראה כפולה של המין האנושי, בדמות אדם הראשון המגורש מגן עדן, ואף של ישראל המגורשים מירושלים, כך הנחמה בכפלים, גאולה לעם כימי דוד ושלמה, וגאולה לאדם כימי גן-עדן מקדם. צמוד זה נזכר אף בדברי הנחמה, כי נחם ה' ציון, נחם כל חרבותיה, וישם מדברה כעדן וערבתה כגן ה'.